

Andrzej M. Wyrwa*

Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą. Wstępne, sondażowe badania wykopaliskowe w 2006 r.

Klasztor pocysterski w Łądzie nad Wartą od bardzo wielu lat stanowi przedmiot studiów historyków, historyków sztuki i architektury. Nie miał on jednak szczęścia do kompleksowych badań, które pozwoliłyby wyjaśnić hipotezy stawiane w dotychczasowej historiografii, a tych – zarówno odnośnie do fundacji, dziejów średniowiecznych, jak i przemian budowlanych oraz założeń architektonicznych – pojawiło się sporo (literatura dotycząca omawianych zagadnień w: [1], [40], [41], [42], [44]). Niekiedy bardzo daleko odbiegają one jednak od wiarygodnych, obecnie rozpoznanych i naukowo potwierdzonych źródeł historycznych, architektonicznych i archeologicznych. Wiele poglądów stanowi nadinterpretację wątpliwych podstaw źródłowych – i historycznych, i architektonicznych (m.in. [11], [17], [18], [19], [30]). Do ich sprawdzenia, odrzucenia jednych lub uwiarygodnienia

drugich, potrzebne są gruntowne, kompleksowe studia, które pozwolą wyjaśnić nagromadzone w dotychczasowej historiografii wątpliwości. Dzięki takim badaniom jeden z najstarszych klasztorów cysterskich w Polsce mógłby poznać wreszcie swoją „prawdziwą historię”.

Możliwości takich badań pojawiły się w 2006 r., kiedy obecni właściciele zespołu pocysterskiego w Łądzie, tzn. salezjanie, podjęli działania zmierzające do renowacji i konserwacji kościoła i klasztoru. Za zgodą Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu i salezjanów łądzkich przygotowano program takich prac. Przewidziane są one na wiele lat.

W niniejszym opracowaniu w bardzo syntetyczny sposób ukazano wybrane zagadnienia związane ze znanymi obecnie faktami odnoszącymi się do historii budowlanej opactwa łądzkiego.

1. Lokalizacja, zarys dziejów, historia budowy oraz opis kościoła i klasztoru

Lokalizacja i fundacja opactwa

Klasztor pocysterski w Łądzie (gmina Łądek, powiat Sępólno, województwo wielkopolskie, dawniej diecezja włocławska, obecnie archidiecezja gnieźnieńska) położony jest przy północnej krawędzi Pradoliny Warty, na prawym brzegu tej rzeki (il. 1), blisko 2,5 km na południowy wschód od wczesnośredniowiecznego grodu w Łądzie [5], [22], około 9 km na południe od Słupcy i blisko 2,5 km od Łądka; od południa terytorium klasztorne przylega do obszarów moczarowato-bagiennych, powstałych w rozlewiskach Warty (il. 2).

Niektórzy historycy sugerują, że w pierwszych latach funkcjonowania klasztoru jego lokalizacja była inna niż

obecnie. Na podstawie pośrednich przesłanek źródłowych wysunięto przypuszczenie, że w okresie budowy i organizacji klasztoru siedziba opactwa miała się znajdować w grodzie lub domniemanej osadzie Kamień, sugerowano też jego pierwotną lokalizację w osadzie Kossol, tj. w Łądku [15, nr 10], [15, nr 137, 192, 222], [40], [44], [45]; o Łądku [38]. Kwestie te, ze względu na brak źródeł i szczegółowych badań archeologicznych, nie są rozwiązane do końca – wywołują kontrowersje (dyskusja: [40], [44]). W kontekście prowadzonych badań wydaje się jednak, że od samego początku klasztor znajdował się w obecnym miejscu [44].

Początki fundacji łądzkiej budzą bardzo wiele wątpliwości i burzliwych dyskusji. Dotyczy to czasu fundacji, macierzy klasztoru, wspomnianej lokalizacji oraz naj-

* Instytut Historii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

Il. 1. Mapa okolic Łądu (rys. L. Fijał, 1:25 000)
Fig. 1. Map of the Ląd environments (1: 25 000 map
drawn by L. Fijał)

wcześniejszych, średniowiecznych dziejów, a także kolejnych jego przebudów architektonicznych, szczególnie założenia średniowiecznego.

Pewne jest, że zakonników do Łądu sprowadził książę Mieszko III Stary [11], [31], natomiast data fundacji po dziś

Il. 2. Wiosenne rozlewiska Warty w rejonie klasztoru cystersów w Łądzie w 2006 r. (fot. W. Rączkowski)

Fig. 2. Spring flood waters of the Warta river in the area of the Cistercian monastery in Ląd in 2006 (photo by W. Rączkowski)

dzień wywołuje kontrowersje. W starszych opracowaniach na temat sprowadzenia cystersów do Łądu analizowano kilka dat, a mianowicie: 1134, 1145, 1146, 1151, 1152, 1174, 1175, 1183 (zestawienie: [40], [44]). Dziś przyjmuje się, że mogło to nastąpić około 1175 r. (?) lub w okresie od 1186 do 1195 r. (!). Inne propozycje, w tym przede wszystkim T. Jurka, w kontekście znanych nam źródeł są nie do przyjęcia [11]. Na obecnym etapie badań wydaje się, że po wcześniejszych przygotowaniach i trudnościach organizacyjnych w latach 1191–1193 proces fundacji opactwa zakończył się ostatecznie około 1195 r. [44], [45]. Cystersi do Łądu zostali sprowadzeni z pobliskiego Łekna, a nie z Altenbergu, jak sugerowała od dawna większość historyków (dyskusja na temat tych zagadnień: [43], [44], też [42]).

Zarys historii budowy w świetle wybranych źródeł pisanych i opracowań

Na obecny pocysterski zespół klasztorny w Łądzie składają się: budowla pochodząca z drugiej połowy XVII i pierwszej połowy XVIII w.¹ oraz wzniesione na wschód obiekty z wieku XX. Jego starsza zabudowa ze względu na brak szczegółowych badań archeologiczno-architektonicznych nie jest dokładnie znana i rozwarstwiona chronologicznie. Starszy od współczesnego (z XV/XVI, XVIII i późniejsze) wygląd klasztoru prezentują różne przedstawienia ikonograficzne, na których z mniejszą lub większą dokładnością ich autorzy starali się pokazać widok opactwa². Do części tych przedstawień należy jednak podchodzić krytycznie, albowiem schematyczne potraktowanie nie zawsze do końca oddaje rzeczywisty obraz tego obiektu, a niekiedy wręcz tworzy obraz błędny (np. tablica filiacyjna I [40], [44], [45]) (il. 3).

¹ Na temat architektury opactwa łądzkiego patrz m.in. [1], [4], [6], [7], [9], [10], [13], [19], [20], [23], [25], [28], [37], [40].

² Przedstawienia opactwa łądzkiego w źródłach i historiografii – patrz m.in. tablica filiacyjna I; tablica filiacyjna II [7], [9], [14], [16], [23], [25], [28], [40], [44]; patrz też obrazy olejne i freski Adama Swacha w klasztorze łądzkim w sieni klasztornej, w kruchcie i krużgankach oraz obraz olejny Szernera (?).

Na temat powstawania i charakteru pierwszych zabudowań sakralnych i klasztornych w Łądzie nie ma żadnych konkretnych informacji. Skonstruowano jedynie różne, mniej lub bardziej prawdopodobne hipotezy (m.in. [9], [17], [18], [20]). Wszystkie one opierały się na zmieniających się poglądach naukowych dotyczących czasu przybycia cystersów do Łądu. Nie dysponując bezpośrednimi informacjami odnośnie do XII-wiecznej zabudowy murowanej, duża część badaczy twierdziła, że zabudowania w XII w. mogły być drewniane (kościół i klasztor). Obecnie wydaje się, że szerzej zakrojone prace budowlane mogły się rozpocząć w końcu lat dwudziestych XII w. i trwać „w swej początkowej fazie” do końca pierwszej trzecji wieku XIII. Jeśli prawdziwa jest hipoteza o tymczasowym zamieszkaniu pierwszych cystersów łądzkich w innym miejscu niż obecny klasztor (najprawdopodobniej w Łądku?), to mogli oni tam przebywać do czasu przygotowania podstawowych pomieszczeń w docelowym miejscu lokacji klasztoru tak, aby mogli w nim „swobodnie żyć i wypełniać Regułę”. W kontekście wątego, niestety, stanu wiedzy na temat najwcześniejszej murowanej architektury łądzkiej wszystko jednak wydaje się wskazywać, że działania budowlane w klasztorze łądzkim miały miejsce we

wspomnianym wyżej przedziale czasowym, przede wszystkim w pierwszej tercji/pierwszej połowie XIII w. Ze względu na swą hipotetyczność kwestia ta wymaga kompleksowych badań, które pozwolą znacznie się przybliżyć do wiarygodnego obrazu tego etapu działań budowlanych. Obecnie można przyjąć jedynie wyżej wspomniane, dosyć szerokie ramy chronologiczne³.

Jak wynika ze źródeł pisanych, ikonograficznych i innych, opactwo łądzkie, zgodnie z tradycją zakonu, nosiło podwójne wezwanie, tj. wezwanie NMP i św. Mikołaja biskupa. Wezwanie św. Mikołaja po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawia się w sfałszowanym dokumencie księcia wielkopolskiego Władysława Odonica z 1233 r. W arendzie tego dokumentu zapisano m.in. że majątek „Colpino” [Kapalica] i jezioro Sychowo nadaje książę klasztorowi łądzkiemu [...] przez cześć dla Boga i pełnej chwały Rodzicielki Maryi oraz św. Mikołaja, dla zbawienia duszy naszej [księcia] i wszystkich naszych przodków [15, nr 148], [40], [45].

Pierwszymi dowodami mogącymi świadczyć o tym, że funkcjonujący w dzisiejszym miejscu kościół około 1255 r. był już budowlą prawie ukończoną i okazałą, jest m.in. to, że 21 lutego tego roku swą sakrę biskupią z rąk arcybiskupa poznańskiego Pełki (Fulkona) mógł tu odebrać Boguchwał z „Cierznelina” ([26] – III, s. 23 i n.), a w 1286 r. Jan Herburt II [41]. Około 1263 r. m.in. do klasztoru łądzkiego i do Łekna zostały sprowadzone z Kolonii przez kanonika gnieźnieńskiego Andrzeja relikwie św. Urszuli i jej Towarzyszek [41]. Znana jest też data dzienna konsekracji kościoła – miało to nastąpić 11 października. W zapisce, z której informacja ta pochodzi, nie oznaczono jednak roku [25, s. 119]. Tak czy inaczej, koniec pierwszej połowy XIII w. stanowi cezurę pełnej instalacji zakonników w Łądzie i funkcjonowania kościoła oraz „podstawowych” zabudowań klasztornych.

O znaczeniu i charakterze tego obiektu mogą też świadczyć inne ważne wydarzenia, które miały tu miejsce. Kościół, opisany w źródłach mniej więcej z połowy XIII w., jak się przypuszcza, był murowany. Jak twierdził E. Linette, prezbiterium wzniesiono z kamienia, a budowany w drugiej ćwiertci XIII w. korpus nawy – z cegły [20]. Budowa kościoła była najprawdopodobniej przerywana toczonymi w okolicach Łądu walkami książąt dzielnicowych. Oprócz tego w 1331 r. klasztor i dobra skupione w jego okolicy zostały spustoszone przez Krzyżaków [41]. Kolejną wzmianką odnoszącą się do architektury klasztoru łądzkiego jest notka w dokumencie arcybiskupa gnieźnieńskiego Dobrogosta z 13 października 1399 r., w której zapisano, że został on wystawiony *in stuba murata monasterii Landensis* [15, III, nr 2014].

Nikłe są też informacje co do wyposażenia wnętrza kościoła w pierwszym okresie jego funkcjonowania. Wspominaliśmy już o ołtarzu św. Urszuli i jej Towarzyszek oraz najprawdopodobniej ołtarzu poświęconym patronowi kościoła (?) i prawdopodobnie NMP Wniebowziętej (?), a z dokumentu wystawionego w 1348 r. wynika, że Dobiesław, syn Żyry, ufundował ołtarz św. Wawrzyńca i Szczepana (*Stephanus*) wraz z odpowiednimi paramentami (kielichem, mszałem i ornatami ozdobionymi herbami fundatora)

³ Niniejszy fragment opracowania stanowi nieco zmienioną i uzupełnioną wersję artykułu zamieszczonego w [41].

Il. 3. Przedstawienia opactwa łądzkiego z tablic filiacyjnych opactwa w Altenbergu (A – tablica filiacyjna I; B – tablica filiacyjna II), według oryginału rys. L. Fijał (ze zbiorów A.M. Wyrwa)

Fig. 3. Illustrations of the Łąd abbey according to filiation tables of the abbey in Altenberg (A – filiation table I; B – filiation table II), drawn by L. Fijał according to the original (from the collection of A. M. Wyrwa)

[15, II, nr 1271]. Z dokumentu króla Władysława Jagiełły dowiadujemy się natomiast, że w 1392 r. ufundował on ołtarz św. Piotra i Pawła [15, III, nr 1927]. Oprócz tego w opactwie łądzkim od końca XII w. (od około 1195 r.) była patena łądzka (kaliska) i kielich (zaginiony), ofiarowane klasztorowi przez Mieszka III (m.in. [44], [45]).

Nieliczne informacje posiadamy na temat obiektów klasztornych w najwcześniejszym okresie jego funkcjonowania. Z tego, co dziś wiadomo, wynika, że murowane zabudowania powstały najprawdopodobniej w tym samym czasie co kościół, tj. około połowy XIII w. Mniej więcej w połowie XIV w. rozpoczęto przebudowę opactwa, podejmując duże prace budowlane mające na celu przesklepienie wielu pomieszczeń [20]. Przy rozbudowie wschodniego skrzydła klasztoru w latach 1352–1372 została ufundowana przez Wierzbietę z Palewic (Paniewic) [4], [9], [23], [24], [33], przy poparciu króla Kazimierza Wielkiego i rycerstwa wielkopolskiego, kaplica pw. św. Jakuba Apostoła. Jest to niewielkie pomieszczenie kryte sklepieniem krzyżowym. Prowadzi do niego krótki korytarz. Kaplica jest bogato

Il. 4. Wygląd opactwa według Adama Swacha z obrazu olejnego w krużgankach klasztornych z 1714 r. (na obrazie prawy dolny róg) (rys. P. Namiota)

Fig. 4. Illustration of the abbey according to Adam Swach, from an oil painting in the monastic cloister, from 1714, (right lower corner of the painting) (drawn by P. Namiot)

Il. 5. Wygląd opactwa łądzkiego według fresku Adama Swacha w sieni klasztornej (rys. P. Namiota)

Fig. 5. Illustration of the Łódź abbey according to the fresco of Adam Swach, in the monastic vestibule (drawn by P. Namiot)

zdobiona polichromią. Do dziś zachowały się w niej bardzo cenne freski wykonane techniką *al secco* [4], [18], [19], [23], [37]. Tematykę przedstawię ikonograficznych podporządkowano wątkowi eschatologicznemu i poświęcono pamięci fundatorów i dobrodziejów klasztoru, których symbolizują tarcze herbowe umieszczone wokół całej kaplicy [23]. Freski na sklepieniu przedstawiają sceny Sądu Ostatecznego. Na ścianie południowej znajduje się scena fundacyjna ukazująca Wierzbicę przekazującego symboliczny wizerunek kaplicy opatowi cystersów w obecności św. Jakuba. Ponad tą sceną znajduje się fresk z wyobrażeniem Pięciu Panien Mądrych. Na ścianie północnej przedstawiono Pięć Panien Głupich, poniżej artysta umieścił postaci św. Jerzego i św. Marcina. Na ścianie po bokach okna przedstawieni są święci Piotr i Paweł, a we wnękach św. Bernard z Clairvaux i św. Benedykt oraz dwaj biskupi św. Wojciech i św. Stanisław (K. Zielińska-Melkowska identyfikuje przedstawienie interpretowane jako postać św. Stanisława z bp. Chrystianem. Taka interpretacja jest jednak nieprawidłowa. Jest to bezwzględnie przedstawienie św. Stanisława [40]). Na ścianie zachodniej umieszczono Pokłon Trzech Króli. Kaplica św. Jakuba jest jednym z najcenniejszych zabytków tego typu na ziemiach polskich (na ten temat m.in. [4], [18], [23], [37])⁴.

O rozbudowie klasztoru łądzkiego w pewien sposób „mówią” nam różne wizerunki kościoła z przełomu XV/XVI w., tj. ryciny z tzw. tablic filiacyjnych klasztoru w Altenbergu z mniej więcej 1517 r., szczególnie tablica II [40], [44], [45] (il. 3), na której widnieją kościół, klasztor oraz zlokalizowane od wschodu zabudowania gospodarcze, mурowany mur

obwodowy z bramą oraz po lewej stronie od bramy obiekt mурowany ze schodkowym szczytem, który najprawdopodobniej był domem opata, albowiem w tym miejscu oraz na południowy zachód od niego wznoszono jego następne wersje (por. il. 3–6).

Kolejne prace budowlane były prowadzone przez pierwszego polskiego komendatoryjnego opata doby nowożytnej Jana Wysockiego (opat w latach 1551–1560). Wzniesiono wówczas mурowany pałac jako samodzielną budowlę wyodrębnioną od klasztoru (na wschód od klasztoru, koło sadu opackiego) (patrz il. 7). Postawiono go w rejonie wspomnianego wyżej lub rozbudowano stary. Obiekt, który zobrazowano na tablicy filiacyjnej II, bezwzględnie jest starszy od działań budowlanych Jana Wysockiego.

W 1580 r., w czasach rządów opata Mateusza Brzozowskiego (1575–1614), budowa kościoła i klasztoru nie była jeszcze ukończona, jak bowiem wynika z notatki powizytacyjnej sporządzonej przez Edmunda od Krzyża, sklepienia łukowe kościoła i klasztoru *od początku pozostawiono niedokończone* [27], a w budynkach wiele należało naprawić. Najpilniejsze remonty opat ten miał rozpocząć po powrocie z Rzymu. Nie zdziałał jednak wiele ([27], [41] – tam dalsza literatura). Intensywne prace budowlane zostały podjęte dopiero za opata Jana Zapolskiego (1644–1689). W styczniu 1651 r. opat Jan Zapolski zawarł z architektem Tomaszem Poncino z Poznania kontrakt na przebudowę kościoła. Do umowy tej 4 kwietnia 1652 r. dopisano suplement [41]. W kontrakcie i w suplemencie oprócz zleceń zawarte są krótkie, ale bardzo ważne informacje na temat charakteru

⁴Konserwację malowideł w 1944 r. prowadziła A. Busch [29]. Najnowsze prace konserwatorsko-restauratorskie miały miejsce w latach dziewięćdziesiątych XX w. Kierowała nimi prof. M. Roznerska. Wykonano wówczas badania chemiczne polichromii, badania stratygraficzne i przekroje warstw malarskich. Zrobiono odkrywki i odsłonięto „zasłony” poniżej fryzu heraldycznego wokół całej kaplicy oraz usunięto całkowicie tynk z podłucha w przejściu do kaplicy, które było całkowicie pokryte gwiazdami, a jednocześnie całkowicie pokryte nasiekami. W wyniku niewielkich odkrywek na ścianie południowej w „korytarzu” kaplicy (po prawej stronie od wejścia) zarejestrowano wcześniejsze malowidła zalegające pod obecnym tynkiem z polichromią. Niestety, ze względu na śmierć autorki tych badań pełne opracowanie owej konserwacji nie zostało jeszcze opublikowane. W kontekście wspomnianej konserwacji polichromii i odkrycia pod nią warstwy malowideł rodzi się pytanie, czy kwestie zwią-

zane z jej dziejami nie będą musiały być poddane pewnej weryfikacji. Jak wynika z analiz prowadzonych przez B. Więcka i M. Poksińską z zespołem w 2007 r., w polichromii w trakcie badań termograficznych, bliskiej podczerwieni i reflektografii UV oraz fluorescencji w świetle podczerwonym zarejestrowano kilka śladów przemalowań i ingerencji konserwatorskich. Pod tynkiem na ścianie południowej stwierdzono też gotycki układ cegieł. Natomiast w 1997 r. w czasie ratowniczych badań wykopaliskowych przed ołtarzem stwierdzono 3 pochówki. Znalaziono fundament pierwotnej a rozebranej w czasie II wojny światowej mensy ołtarzowej. Stwierdzono także, że poziom odsadzek fundamentowych ściany północnej i wschodniej jest wyższy o mniej więcej 15 cm od odsadzeki ściany zachodniej (przy wyjściu w korytarz). W korytarzu odkryto też ślady starszej posadzki w postaci podkładu glinianego z odcisniętymi śladami cegieł palcówek [29].

Il. 6. Widok klasztoru w Łądzie według Sznerera (drzeworyt) [za: 16]

Fig. 6. Illustration of the Ląd monastery according to Sznerer (wood engraving) [according to: 16]

Il. 7. Plan klasztoru w Łądzie mniej więcej z połowy XIX w. według materiałów AGD, rys. L. Fijał (sążeń rosyjski = ok. 2,1336 m)

Fig. 7. Plan of the monastery in Ląd from c. mid-19th c. according to AGD materials, drawn by L. Fijał (Russian measure = approximately 6 feet)

średniowiecznego kościoła klasztorowego. Wynika z nich m.in., że kościół nie był sklepiony, prawdopodobnie miał tylko drewniany strop, zarówno nawa, jak i prezbiterium. Z kontraktu tego Poncino *przez nieudolność* nie wywiązał się do końca, a prace budowlane ze względu na najazd szwedzki w 1655 r. nie były kontynuowane. W 1657 r. cystersi oskarżyli Poncino o wyburzenia w starym kościele (m.in. o rozebranie w latach 1651–1652 *kościół gotycki do fundamentów*) i wiele błędów technicznych popełnionych przy budowie nowego obiektu oraz niewykończenie prac [20], [41]. Niepowodzenia związane z Poncino spowodowały, że Jan Zapolski kolejne działania rozpoczął dopiero w 1679 lub na początku 1680 r. W 1680 r. przez sześć tygodni prace budowlane prowadził Jerzy Catenazzi. Komisja, która przybyła w tymże roku z Poznania, negatywnie oceniła projekt Catenazziego. Nowy projekt kościoła miał sporządzić Jan Koński. W tym czasie doszło do ponownego porozumienia między cystersami a Catenazzim. Trwały też spory między obydwojema architektami. Około 1681 r. Jan Zapolski zwrócił się z prośbą o nowe plany do architekta królewskiego Józefa Bellottiego. Za jego namową w 1682 r. Jan Zapolski znów zgodził się na prowadzenie budowy przez Catenazziego, który kontynuował prace do śmierci Zapolskiego (1689 r.) lub swojej śmierci w 1690 r. W tym czasie powstała zapewne wschodnia część kościoła. Obiekt ten pokazany został na fragmencie obrazu Adama Swacha z 1714 r. (dziś ekspozowanym w krużgankach klasztornych) (il. 4). Według tego przedstawienia był to kościół wzniesiony na planie krzyża z dwoma wieżami od wschodu, nakrytymi dachami namiotowymi. Górne partie fasady wschodniej były już otynkowane, między wieżami znajdował się naczółek. Na obrazie widać też fragment południowego skrzydła transeptu. Dach kościoła był dwuspadowy (?), przykryty czerwoną dachówką [14]⁵.

Kolejne działania budowlane prowadził opat Chryzostom Gniński (1689–1694). Budowę kościoła dokończył dopiero jeden z najwybitniejszych nowożytnych opatów łądzkich – Mikołaj Antoni Łukomski (1694–1733). Głównym jego

⁵ Nieco odmienny wizerunek klasztoru i kościoła od przedstawionego znajduje się w sieni klasztornej w górnej części fresku ze sceną fundacyjną. To widok kościoła i klasztoru od strony południowej, najprawdopodobniej jeszcze w jego gotyckim kształcie (il. 5). Jest on jednak bardzo schematyczny.

dzielem była zachodnia część kościoła oraz gruntowna przebudowa klasztoru. Do prac zatrudniono wówczas Włocha, Pompeo Ferrariego. Prowadził on je od 1728 r. do swej śmierci w 1736 r. Według zachowanych źródeł w 1730 r. zakończono budowę kopuły wraz z latarnią i obito ją miedzianą blachą. W latach 1731–1732 wykonano sztukaterię dekoracji okien, kapiteli pilastrów i konsol gurtów kopuły. W 1731 r. skończono freski w wielkiej kopule. Malowidła te stworzył Jerzy Wilhelm Neunhertz z Wrocławia [8], za co otrzymał około 4300 złotych. Polichromię w małej kopułce na skrzyżowaniu naw w 1730 r. wykonał Adam Swach. W 1732 r. ułożono w kościele, sprowadzoną ze Szczecina, marmurową posadzkę (1045 płyt). W tym roku wybudowano też organy, których twórcą był „brat Józef” przy udziale klasztornych snycerzy. Zaslugą Łukomskiego było również wzniesienie hełmów wież. Kościół ukończono w 1733 r., o czym mówiła data na portalu zachodnim dedykowana opatowi Łukomskiemu [13]. Konsekracja świątyni miała miejsce w 1743 r.

Podobny rozmach miały prace budowlane prowadzone w tym czasie przy klasztorze. Rozpoczęto je przed rokiem 1720. Najpierw rozebrano piętro i częściowo przyziemia od strony zachodniej i południowej, a następnie podjęto prace budowlane. Na miejscu dawnej zakrystii powstała wówczas obecna klatka schodowa, wiodąca na I piętro⁶. W kapitulniku pokryto stiukową okładziną centralny filar. Korytarze I piętra otrzymały sklepienia kolebkowe. Nie wielkim zmianom uległy krużganki, zachowując dawne sklepienia. W latach 1733–1737 wzniesiono prawdopodobnie budynki nowicjatu i szpitala [20]. Według zachowanych rachunków na działania te w latach 1730–1737 przeznaczono kwotę około 100 000 florenów.

⁶ Na pierwszym piętrze skrzydła południowego znajduje się sala opaska, zbudowana na rzucie wydłużonego prostokąta (ok. 1700 r.) – obecnie biblioteka. Na plafonie widnieją malowidła Adama Swacha, restaurowane w 1925 r. przez J. Rutkowskiego. Przedstawiają one alegorie siedmiu grzechów głównych i „Pochód wiernych za Chrystusem”. Dookoła sali biegnie też fryz z portretami 39 opatów klasztoru łądzkiego, wizerunkiem fundatora klasztoru – Mieszka III Starego oraz autoportretem malarza (w lewym dolnym rogu plafonu). Freski te zostały namalowane: sufit „w ciągu 34 dni”, a fryz portretowy „w ciągu 27 dni” w roku 1722 (m.in. [9], [19], [20]). W początkach XXI w. polichromia plafonu została uszkodzona z powodu zalania. Obecnie jest ona odrestaurowana.

Kolejni opaci nie prowadzili już tak wielkich prac budowlanych. Za opata Konstantego Iłowieckiego (1750–1777) wzniesiono nowy, najprawdopodobniej już trzeci, pałac opacki, zlokalizowany na południowy wschód od klasztoru. Widoczny jest on na obrazie i drzeworycie wykonanym przez Szernera w drugiej połowie XIX w. (por.: 1. Obraz na płótnie w klasztorze w Łądzie; 2. drzeworyt: [41], [44], [45]) (il. 6, 7).

Za opata Antoniego Bartłomieja Raczyńskiego (1791–1821) pokryto wschodnią część kościoła miedzią, uzupełniono dekorację w kościele i zakrystii. W tym stanie zabudowania klasztorne przetrwały do kasaty zakonu, tj. do roku 1819. W czasie przeprowadzonej wówczas lustracji (inwentaryzacji) stwierdzono, że są one bardzo dobrze zachowane [9], [20], [25], [41], [44]. Po kasacji budowle pocysterskie powoli ulegały dewastacji. Po 1841 r. urządzono w nich magazyny zbożowe, pomieszczenia dla bydła i ptactwa; w krużgankach trzymano wozy itp. Budynki klasztorne restaurowano w 1825 r. Wyposażenie wnętrza klasztoru zostało rozgrabione przed 1850 r. W 1850 r. rozebrano zniszczony budynek nowicjatu. W latach 1850–1852–1857 kościół

poddano gruntownej renowacji. Dokonali tego oo. kapucyni, według planów Ludwika Jabłońskiego ([9], [39]; późniejszy opis wystroju wnętrza [33]).

W 1853 r. odnowiono dawny pałac opacki (il. 6, 7). Kolejne prace przeprowadzono w 1915 r. [19]. Po sprowadzeniu w 1921 r. do Łądu salezjanów, po różnych zabiegach organizacyjnych i wymianie pism między proboszczem a władzami kościelnymi i „konserwatorskimi” w latach 1921–1927, już od 1921 r. rozpoczęto remont kościoła i klasztoru. Trwał on do 1929 r. W tym czasie dokonano generalnego remontu obiektów: rozebrano część zabudowań gospodarczych, mur obwodowy z bramą wjazdową do klasztoru, wzniesiono część przypór przy skrzydle wschodnim klasztoru itd. Kolejne renowacje były prowadzone w 1947, 1968–1970, a następnie po 1973 i 1978 r. [9]. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych m.in. rozebrano wszystkie przypory przy skrzydle wschodnim klasztoru. W latach dziewięćdziesiątych XX w. restaurowano elewację skrzydła zachodniego i północnego klasztoru oraz kaplicę św. Jakuba. Wzniesiono też zabudowania seminarium.

2. Stan badań archeologiczno-architektonicznych

Jak wynika z kwerendy materiałów archiwalnych przechowywanych w archiwum Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu (WWKZ) i jego delegatury w Koninie oraz z wywiadu przeprowadzonego u właściciela obiektu, tj. salezjanów łądzkich, w obrębie klasztoru pocysterskiego w Łądzie w różnych latach były prowadzone prace ziemne, m.in. w kaplicy pw. św. Jakuba, na zewnątrz klasztoru od strony wschodniej – w obrębie nowo powstałych obiektów mieszkalnych oraz przy fundamentach w wirydarzu klasztornym. Nie wszystkie one miały jednak nadzór archeologiczno-konserwatorski.

W 1997 r. przeprowadzono ratownicze badania sondażowe w kaplicy pw. św. Jakuba. W ich trakcie przy ołtarzu znaleziono murowany grobowiec z cegieł i grób ziemny, w których były pochowane trzy osoby – mężczyźni w wieku 45–55 i 30–40 lat oraz kobieta w wieku 40–50 lat [39]. Według antropologów osobnicy złożeni w tych grobach mogli być tam pochowani w czasach nowożytnych, ewentualnie w późnym średniowieczu [21].

Ostatnimi z tego typu badań były prace architektoniczne w okresie od października do listopada 2000 r. w krypcie i na zewnątrz wschodniej części kościoła. Prowadzili je: dr inż. arch. J. Stępkowski, mgr L. Czapski i mgr K. Janiszewski. Odpowiednie sprawozdanie znajduje się w konińskiej delegaturze Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków [3]. Niestety, mimo że w trakcie badań były prowadzone prace ziemne w kilku wykopach, sprawozdanie nie przynosi dokładniejszych danych, a jedynie bardzo ogólne informacje ze szkicami profilów w poszczególnych wykopach [3]. W czasie tych

prac zrobiono 6 wykopów, które wykonawcy nazwali „stanowiskami badawczymi”. Według naszej wiedzy inne intencjonalne prace archeologiczne na tym miejscu, z zachowaniem metodyki badań archeologicznych, nie były prowadzone. Pierwsze wstępne działania w tym względzie zostały podjęte dopiero w 2006 r.

Jeśli chodzi o badania architektoniczne, pierwsze znane nam obecnie gruntowniejsze prace inwentaryzacyjne odbywały się na początku XX w.: 1907 (rys. K. Wojciechowski), 1925–1926 (rys. J. Raczyński) i 1929. Kolejne już kompleksowe inwentaryzacje przeprowadzono w 1961 [36] oraz 1968 r. Tę ostatnią wykonała Pracownia Konserwacji Zabytków w Poznaniu (kościół i klasztor; przyziemia, poszczególne piętra i piwnice). Zespół tworzyli: mgr inż. arch. A. Werc (projektant), J. Marciniak (opracowanie), Z. Gerke (wykreślenie), kierownik pracowni inż. arch. J. Kaszub. Dokumentacja techniczna z tych prac jest zdeponowana w PPKZ Pracownia Projektowa w Poznaniu, u WWKZ w Poznaniu (Delegatura w Koninie) i w archiwum księży salezjanów w Łądzie (kopia) [8]; najnowsze badania patrz [35].

W kontekście analizy planów przyziemia obiektów pocysterskich w Łądzie, jakie dotychczas zamieszczano w różnych opracowaniach naukowych i popularnonaukowych oraz w folderach, a także w odniesieniu do pomiarów własnych związanych z przygotowaniem do prac wykopaliskowych z 2006 r., należy zauważyć, że większość autorów publikowała plan według *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* [19], który jest próbą interpretacji przybliżonej zabudowy średniowiecznej tego obiektu i daleko odbiega od rzeczywistego planu przyziemia klasztoru łądzkiego.

3. Wstępne wyniki wykopaliskowych badań sondażowych w wirydarzu klasztornym (2006 r.)

Klasztor pocysterski, obecnie Wyższe Seminarium Duchowne Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie, do 2006 r. nie był zarejestrowany jako odrębne stanowisko

archeologiczne. W związku z tym, nawiązując do AZP (arkusz nr 57–37 – [2]), w porozumieniu z WWKZ w Poznaniu (Delegatura w Koninie), całemu obszarowi

Il. 8. Lokalizacja wykopu archeologicznego I/2006 w wirydarzu klasztornym (rys. T. Kasprowicz)

Fig. 8. Localization of archaeological I/2006 excavations in the monastic cloister (drawn by T. Kasprowicz)

Il. 9. Fragmenty żeber sklepiennych pozyskanych z gruzowiska (fot. A.M. Wyrwa)

Fig. 9. Fragments of vault ribs found in the rubble (photo by A.M. Wyrwa)

klasztoru – zabudowania sakralne, klasztorne w obrębie opłotowania wraz z przylegającymi do nich zabudowaniami seminarium i ogrodami – nadano numer 56 na obszarze i numer 11 w miejscowości⁷.

Ze względu na brak wspomnianych wyżej metodycznych badań archeologicznych i archeologiczno-architektonicznych na tym terenie, pomijając 6 wykopów („stanowisk badawczych”) wykonanych w ramach badań architektonicznych w 2000 r. [3], numerację kolejnych wykopów archeologicznych wprowadzono dopiero od 2006 r.

Pierwszy etap prac wykopaliskowych w obrębie klasztoru pocysterskiego w Łądzie, które planuje się na kilka kolejnych sezonów, przeprowadzono od 1 do 10 września 2006 r. Na miejsce badań, zgodnie z zaleceniem konserwatorskim (co wynikało z potrzeby rozpoznania sytuacji stratygraficznej) wyznaczono fragment w południowo-wschodniej części wirydarza klasztornego. Wytyczono tam wykop I/wirydarz (il. 8). Badania te prowadzono na zlecenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Poznaniu (Delegatura w Koninie). Były one finansowane przez WWKZ w Poznaniu przy udziale materiałowym Ekspedycji Archeologicznej „Łekno” i księży salezjanów w Łądzie. Wykonała je Ekspedycja Archeologiczna „Łekno” z Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu przy współpracy naukowców z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, pod kierunkiem prof. dr. hab. A.M. Wyrwy⁸ [34].

⁷ Od tej pory w dokumentacji archeologiczno-architektonicznej jest stosowany zapis – Łąd, stan. L11. W zależności od miejsca badań na ww. obszarze będzie dodana bliższa lokalizacja, np. klasztor skrzydło..., krużganek..., wirydarz, kościół, dom opata, ogród.

⁸ W skład ekspedycji wchodził: prof. A.M. Wyrwa, archeolog, historyk, kierownik badań; mgr T. Kasprowicz, archeolog, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu; P. Wesołowska, studentka V roku archeologii IP UAM w Poznaniu; R. Zywert, student V roku historii IH UAM; K. Ksobiray, absolwent LO w Słupcy [34].

Il. 10. Wybór cegieł z gruzowiska (fot. A.M. Wyrwa)

Fig. 10. Bricks from the rubble (photo by A.M. Wyrwa)

Il. 11. Obiekt „A” odkryty w wykopie I/2006 w wirydarzu klasztornym z zaznaczonymi poziomami wysokościowymi n.p.m. (fot. A.M. Wyrwa, oprac. T. Kasprovicz)

Fig. 11. Object “A” found in the I/2006 excavation in the monastic cloister with marked height levels (above sea level) (photo by A.M. Wyrwa, elaborated by T. Kasprovicz)

Celem badań było wstępne rozpoznanie stratygrafii wewnątrz wirydarza klasztornego, a szczególnie ustalenie nawarstwień zalegających poniżej obecnego poziomu krużganka i warstw z wcześniejszych faz użytkowania tej części klasztoru i wirydarza. Prace prowadzono klasycznymi metodami wykopaliskowymi, warstwami kulturowymi.

Ze względu na krótki czas badań przewidziany w zleceniu na realizację zadań wytyczono tylko jeden niewielki wykop, oznaczony jako I/2006. Wykop ten miał 2 m długości na osi E–W i 1,5 m szerokości na osi N–S (il. 8).

W trakcie eksploracji warstw wyróżniono następujący układ stratygraficzny:

- Warstwa I – ciemnoszarobrunatny piasek z licznymi elementami organicznymi, z dużą zawartością fragmentów cegieł, ceramiki i kości (humus). Warstwa ta zalegała na całej powierzchni wykopu, a jej miąższość nie przekraczała 20 cm.

- Warstwa II – jasnobrunatny piasek, z fragmentami cegieł, zaprawą wapienną, ceramiką i fragmentami szkielek. Średnia miąższość tej warstwy wynosiła 20–25 cm. Zalegała na całej powierzchni wykopu pod warstwą I. W warstwie tej zanotowano występowanie cegieł i ich fragmentów w nieregularnych skupiskach.

- Warstwa III – ciemnobrązowy piasek z fragmentami cegieł, zaprawy wapiennej i węglami drzewnymi. Warstwę tę wyróżniono w części wschodniej wykopu pod warstwą II. Miąższość tej warstwy wynosiła około 60 cm.

- Warstwa IV – ciemnobrązowy piasek z bardzo licznymi cegłami i ich fragmentami, a także z niewielką domieszką jasnobrązowego piasku. Warstwę tę zaobserwowano pod warstwą II w zachodniej części wykopu. Warstwa ta osiągała miąższość 130 cm [34].

Należy zaznaczyć, że różnice pomiędzy warstwą III i IV były prawie niezauważalne i miejscami całkowicie zanikały. Możliwe jest więc, że warstwy te stanowiły tylko niewielkie lokalne różnice w jednolitej warstwie, a właściwie wkopie, w którym zdeponowano gruz z resztek części zabudowań klasztornych [34].

Pod warstwą IV wystąpił całec, składający się z szarawozielonego, ilasto-gliniastego piasku i glinki bardzo intensywnie nasączonej wodą. Miał on bardzo niestabilną konsystencję – „uginął się przy stąpieniu po nim”. Była to holocenińska warstwa geologiczna.

W obrębie wykopu, w jego strefie środkowo-zachodniej, stwierdzono wielki wkop (od warstwy podhumusowej do calca), w którym znajdowało się olbrzymie luźne,

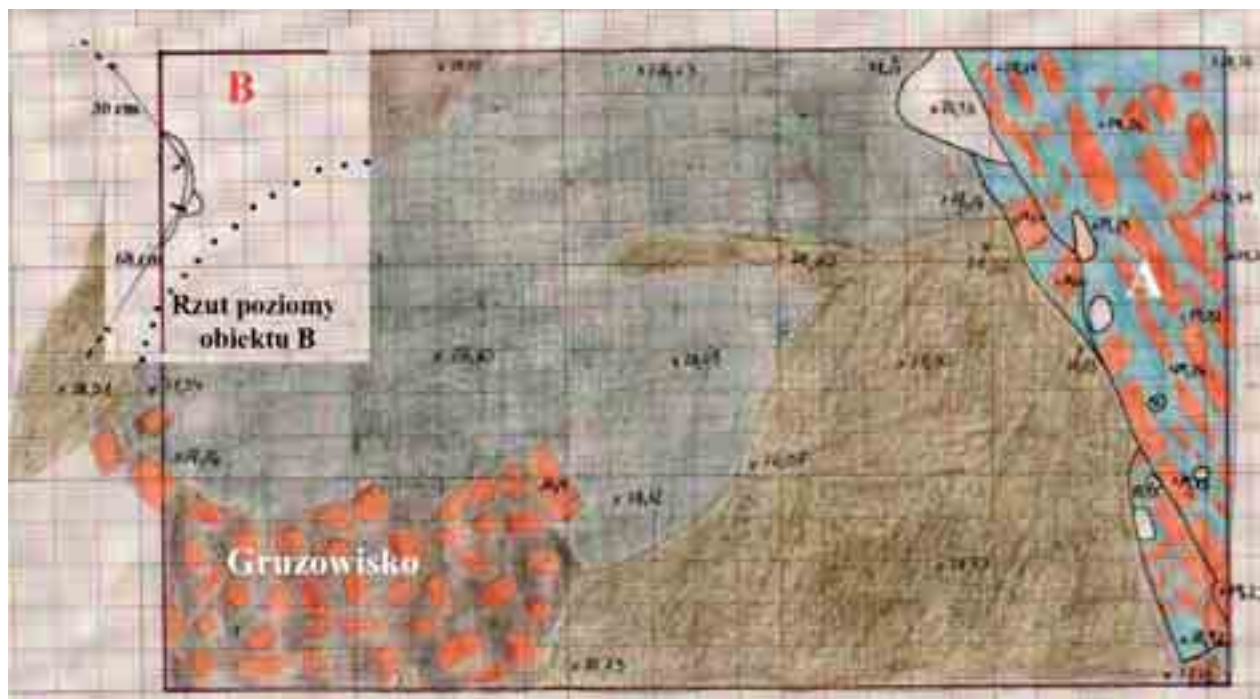
Il. 12. Widok kanału wewnątrz
(fot. A.M. Wyrwa)

Fig. 12. Interior of the canal
(photo by A.M. Wyrwa)

Il. 13. Widok na profil zachodni wykopu I/2006 z widocznym obiektem „B”
(fot. A.M. Wyrwa, oprac. T. Kasproicz)

Fig. 13. View of the west profile of the I/2006 excavation with visible object “B”
(photo by A.M. Wyrwa, elaborated by T. Kasproicz)

Il. 14. Rzut poziomy wykopu I/2006 z widocznym układem warstw na poziomie 78,10–78,92 m n.p.m. oraz obiektami „A” (A) i „B” (B) i gruzowiskiem (rys. P. Wesołowska, oprac. A.M. Wyrwa)

Fig. 14. Horizontal projection of the I/2006 excavation with a visible arrangement of layers at 78,10–78,92 m above sea level, also objects “A” (A) and “B” (B) and the rubble (drawn by P. Wesołowska, elaborated by A.M. Wyrwa)

nieprzesypywane piaskiem gruzowisko zakopanych w tym miejscu cegieł (całych i fragmentów, w tym z polichromowanym tynkiem), fragmentów płytek posadzkowych, dachówek, gąsiorów, gipsowych detali architektonicznych – w tym polichromowanych, potłuczonych ceglanych fragmentów żeber sklepiennych, tynku itp. (il. 9, 10). Wkop ten w bardzo znacznym stopniu zakłócił układ stratygraficzny tego miejsca. W trakcie eksploracji wydzielono dwa obiekty architektoniczne – obiekt „A” i „B”.

Obiekt „A” zlokalizowano w narożniku NE wykopu, pod warstwą II z przylegającą do niej od zachodu warstwą III (il. 11). Była to konstrukcja kamienno-ceglana stanowiąca kanał odpływowy, zorientowany na osi NW–SE. Jego dolna, spągowa część była wykonana głównie z kamieni, a górna, w kształcie „sklepienia kolebkowego” – z cegieł średniowiecznych i nowożytnych, łączonych zaprawą wapienną. Ponieważ zarejestrowano jedynie fragment tej konstrukcji, niemożliwe jest podanie wymiarów zewnętrznych. Po rozebraniu fragmentu sklepienia, o grubości około 28 cm, stwierdzono, że wnętrze w dolnej partii (spąg kanału będący spągami kamiennego fundamentu) ma szerokość wewnątrz (bez szerokości cegieł tworzących konstrukcję kolebki) około 54 cm. Wysokość kanału wewnątrz, od płaskiej podstawy do środkowej części kolebki, wynosi 50 cm. Dno we wnętrzu kanału było trochę zamulone, a ściany całej kolebki intensywnie pokryte pleśnią (il. 12). Biorąc pod uwagę kierunek orientacji odsłoniętej konstrukcji, stwierdzić można, że biegnie on od południowo-wschodniego narożnika wirydarza (od południowo-wschodniego narożnika skrzydła południowego klasztoru), zakręcając około 2 m od północnej krawędzi

wykopu do środka wirydarza. Jego ujście znajduje się w studzińce zlokalizowanej w środkowo-wschodniej części wirydarza. Należy się spodziewać, że podobna konstrukcja powinna wychodzić też od południowo-zachodniego narożnika skrzydła południowego klasztoru (brak jednak śladów we wspomnianej wyżej studzińce). Kwestia ta musi być wyjaśniona w trakcie dalszych, już szerokopłaszczyznowych badań w wirydarzu.

Obiekt „B” został zarejestrowany w profilu zachodnim wykopu (il. 13, 14). Był to fragment fundamentu wykonanego z kamieni łączonych zaprawą wapienną. Strop jego zachowanej części wystąpił w warstwie IV, około 90 cm pod obecną powierzchnią gruntu. Układ kamieni wydaje się wskazywać, że jest to narożnik konstrukcji kamiennej. Mimo że odsłonięto tylko jego bardzo niewielki fragment, już na tym etapie rozpoznania można najprawdopodobniej wnosić, że należy go wiązać z konstrukcją architektoniczną budynku *lavabo*, którego istnienie wydają się dziś sugerować dwie ukośne „przypory” dostawione do skrzydła południowego klasztoru. Odkryty fundament może być jedną z przypór budynku *lavabo* [34], [35]. Kwestia ta, tak jak w przypadku obiektu „A”, musi zostać wyjaśniona w trakcie badań wykopaliskowych w tym miejscu.

Niezależnie od tego, na podstawie obserwacji sytuacji stratygraficznej we wschodniej części profilu S wykopu, nad obiektem „A”, zarejestrowano widoczne dwa rzędy kamieni zalegające w ciemnobrunatnej warstwie z fragmentami cegieł i spalenizną. Warstwa ta bezpośrednio stykała się ze sklepieniem kolebkowym obiektu „A” i występuje na tym samym poziomie co strop sklepienia kolebkowego kanału. Odnotowany tu układ wydaje się wskazywać na to, że warstwa ta jest młodsza niż sam

obiekt. Najprawdopodobniej więc owa niewielka warstwa kamieni, zniszczona przypuszczalnie przez wkop powstały przy budowie obiektu „A”, stanowi resztkę pierwotnego „bruku” pokrywającego wirydarz.

W trakcie eksploracji wykopu w obrębie poszczególnych warstw, niezależnie od wspomnianych wyżej fragmentów ceramiki budowlanej, wydobyto potłuczone fragmenty ceramiki naczyniowej, szkła naczyniowego, fajansu, porcelany, szybki witrażowych, fragmentów kafli itp. Pod względem ilościowym największy zbiór stanowią materiały z czasów nowożytnych. Ślady średniowiecznej ceramiki są bardzo nieliczne. Pełna ich klasyfikacja zostanie przedstawiona dopiero po kompleksowym opracowaniu. Spośród zachowanych całkowicie cegieł pozyskanych z gruzowiska wyróżniono wczesnogotyckie i gotyckie cegły o następujących wymiarach: 10 × 13 × 28,2 cm; 10,3 × 13,2 × 28,7 cm; 10,2 × 12,8 × 29,1 cm; 8,8 × 13,5 × 29 cm. Zachowane fragmen-

tarycznie ceglane płytki posadzkowe miały średnio grubość 6,2–7,2 cm, a szerokość 8,6–15,1 cm. Na ceglach zachowały się też wapienne spoiny; średnio miały one grubość 2–2,5 cm, niekiedy dochodziły do 3,5 cm; odnotowano także spoiny o grubości 1–2,1 cm. Na niektórych ceglach zarejestrowano również tynk, który miał grubość od 3,0–3,2 cm do 3,8–4,0 cm. Dachówki natomiast miały grubość od 1,9 do 2,5 cm [34] (il. 10). Na niektórych detalach architektonicznych, żebrach i ceglach pozyskanych z gruzowiska widoczne były kilkuwarstwowe ślady polichromii barwy czerwonej i pobiałej. Część tych zabytków poddano badaniom specjalistycznym w celu ustalenia stratygrafii i przekroju warstw malarskich oraz ich składu chemicznego, by można było je porównać z wynikami polichromii z innych miejsc obiektu. Prace te prowadzi P. Niemcewicz i E. Roznerska z UMK w Toruniu. Zostaną one opublikowane po zakończeniu badań.

Chronologia nawarstwień i obiektów w wykopie I/2006

Stopień zniszczenia nawarstwień przez wkop, do którego wsypano gruz ceglany (warstwy III i IV), w zasadzie uniemożliwia jakiegokolwiek rozważania dotyczące chronologii względnej. Można tylko skonstatować, że gruzowisko to jest znacznie młodsze niż obiekt „A” i relikty „bruku”. Jeszcze mniej można powiedzieć o obiekcie „B” odkrytym w profilu W wykopu – wiadomo, że jest on starszy od warstw III i IV oraz od obiektu „A” i „bruku”. Na obecnym etapie badań (zbyt mała powierzchnia udostępniona do wykopalisk) można jedynie stwierdzić, że obiekt „A” (deszczowy kanał odpływowy) powstał najprawdopodobniej w czasie ostatniej przebudowy klasztoru (około 1720 r.; w pierwszej tercji XVIII w. ?), obiekt „B” natomiast stano-

wi najprawdopodobniej fragment najstarszej z odkrytych obecnie konstrukcji architektonicznych, przypuszczalnie sprzed wieku XVI (?). Wkop z gruzem ceglany jest natomiast najmłodszy. Nie mając dokładniejszych datowników, m.in. w postaci materiału ruchomego, należy go datować na wiek XX (pomijając zarówno cegły – gotyckie i nowożytne – jak i ceramikę oraz szkło) – do około 1919 r. lub nawet do czasu remontu obiektu w latach dwudziestych XX w. (?). Co istotne, najmłodsze elementy porcelany i fajansu, z rosyjskimi znakami, znajdowane były w spągowych partiach warstw IV i III. Na pełniejsze ustalenia dotyczące chronologii odkrytych obiektów należy poczekać do czasu dalszych badań w tym miejscu.

Reasumując niniejsze rozważania, należy stwierdzić, że aktualne (do 2007 r.) rozpoznanie najstarszej warstwy chronologicznej łądzkiego klasztoru cysterskiego i jego najstarszych zabudowań sakralnych jest wysoce niewystarczające, zarówno jeśli chodzi o rozpoznanie stratygraficzne, jak i chronologiczne stanowiska. Konieczne jest więc rozszerzenie obszaru badań i w obrębie klasztoru (wirydarz, szczególnie w kierunku zachodnim – obiekt „B”; południowo-wschodnim – domniemany „bruk” – poziom użytkowy wirydarza; północnym – kanał odpływowy i studnia w budynku *lavabo*), i w obrębie krużganków, a także na zewnątrz kościoła, m.in. celem zadokumentowania zachowanych (już częściowo zniszczonych przez

budowę seminarium) zabudowań najmłodszego pałacu opackiego i jego ewentualnych wcześniejszych wersji (il. 7). Praktycznie bardzo szczegółowym badaniom musi być poddany cały obszar, na którym położony jest klasztor wraz z zapleczem (dawne zabudowania gospodarcze, ogrody itd.). Badania te muszą się jednak bezwzględnie odbywać z udziałem specjalistów różnych dyscyplin naukowych, poczynając od geologów, przez archeologów, antropologów, historyków architektury, historyków sztuki do specjalistów z zakresu nauk fizykochemicznych. Po wstępnym rozpoznaniu archeologicznym i architektonicznym przewidywane jest przygotowanie kompleksowego programu badań tego obiektu.

Bibliografia

- [1] *Architektura gotycka w Polsce*, T. Mroczko i M. Arszyński (red.), Warszawa 1995, t. 2, s. 136.
- [2] *Archeologiczne Zdjęcie Polski*, arkusz nr 57–37 (znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu – Delegatura w Koninie) [AZP].
- [3] *Badania architektoniczne zespołu pocysterskiego w Łądzie gmina Łądek*, oprac. J. Stępkowski, L. Czapski, K. Janiszewski, Łądek 2000.
- [4] Białowicz-Krygierowa Z., *Malowidła ściennie z XIV w. w dawnym opactwie cysterskim w Łądzie nad Wartą*, Poznań 1957.
- [5] Brzostowicz M., *Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad Wartą w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński (red.), *Łądek nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*, Poznań–Łądek 2005, s. 47–60.

- [6] Chmielewski M.T. (red.), *Księga Jubileuszowa 50 lat Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą (1952–2002)*, Łąd 2002.
- [7] Chmielewski M.T., Nowiński J., Kwasowski K., *Zespół klasztorny w Łądzie nad Wartą*, Łódź 2003.
- [8] Dokumentacja techniczna (zlecenie nr 488/68). Inwentaryzacja rzutu przyziemia kościoła i klasztoru pocysterskiego, Łąd, pow. Słupca, oprac. A. Werc, J. Marciniak, Z. Gerke, J. Kaszub, Łąd 1968 (maszynopis i plany).
- [9] Domasłowski J., *Kościół i klasztor w Łądzie*, Warszawa–Poznań 1981.
- [10] Dubowski A., *Zabytkowe kościoły Wielkopolski*, Poznań–Warszawa–Lublin 1956.
- [11] Jurek T., *Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie*, „Roczniki Historyczne” 2000, t. 66, s. 7–53.
- [12] Jurek T., *Kilkanaście niedrukowanych dotąd dokumentów wielkopolskich z XIII i XIV w.*, [w:] T. Jurek, I. Skierska (red.), *Fontes et historia. Prace dedykowane Antoniemu Gąsiorowskiemu*, Poznań 2007, s. 91–116 (dokumenty nr 2 [1295], nr 9 [1375]).
- [13] Kamiński M., *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą*, Warszawa 1936.
- [14] Kędziński M., *Jedno z najstarszych ujęć klasztoru i kościoła łądzkiego na nowo odnalezionym obrazie Adama Swacha z 1714 r.*, Łąd 1980 (maszynopis w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie).
- [15] *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–11, Poznań–Warszawa 1877–1999 [KDW].
- [16] *Kościół i klasztor w Łądzie*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 144 z 28 czerwca 1862, s. 259–260.
- [17] Kutzner M., *Średniowieczne cysterskie opactwo w Łądzie nad Wartą*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1957, z. 3, s. 282–283.
- [18] Kutzner M., *Średniowieczny klasztor cysterski w Łądzie nad Wartą*, [w:] *Regnum Bohemiae et sacrum Romanum Imperium. Sbornik k pocetě Jiřího Kuthana*, Praha [2005], s. 465–492.
- [19] *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, *Województwo poznańskie*, z. 22, *Powiat słupecki*, Warszawa 1960, s. 6–14, 20–21 [KZSz].
- [20] Linette E., *Architektura dawnego opactwa cystersów w Łądzie*, Poznań 1970 (1977) (maszynopis w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie).
- [21] Lorkiewicz W., *Wstępna charakterystyka antropologiczna szkieletów ludzkich odkrytych na terenie klasztoru cystersów w Łądzie nad Wartą*, Łódź 1998 (maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu – Delegatura w Koninie, sygn. 212/2007).
- [22] Łabuda Z., *Kościół św. Piotra w Łądzie*, [w:] W. Błaszczak (red.), *Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad środkową Wartą*, Poznań 1978, s. 53–61.
- [23] Łojko J., *Fryz heraldyczny z kaplicy św. Jakuba Apostoła w Łądzie nad Wartą*, „Studia Źródłoznawcze” 1977, t. 22, s. 123–150.
- [24] Łojko J., *Wierzbęta z Paniewic herbu Niesobia (zm. 1369)*, [w:] A. Gąsiorowski, J. Topolski (red.), *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa–Poznań 1981, s. 815–816.
- [25] Łuszczkiewicz W., *Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą i jego średniowieczne zabytki sztuki*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, 1888, t. 3, z. 4, s. 107–139.
- [26] *Monumenta Poloniae Historica: Rocznik Wielkopolski*, t. 3, Warszawa 1961, s. 13, 14, 23, 32–33 [MPH].
- [27] *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 4, Kraków 1915, s. 818 [MPV].
- [28] Paszek S., Chmielewski M.T., *Pocysterski klasztor w Łądzie nad Wartą*, Konin 2003.
- [29] Pawlicka-Nowak Ł., *Badania w kaplicy pw. św. Jakuba* [badania z 1997 r.], [1997] bm. 2007 (maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu – Delegatura w Koninie, sygn. 212/2007).
- [30] Plan klasztoru w Łądzie z ok. poł. XIX w. wg materiałów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie [AGD], rys. L. Fijał (sążeń rosyjski = ok. 2,1336 m).
- [31] Przybył M., *Mieszko III Stary*, Poznań 2002.
- [32] Rataj H., *Łąd. Park i ogrody kościelne (ewidencja)*, Konin 1982 (maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu – Delegatura w Koninie, sygn. 102/82/P).
- [33] Romanowicz J., *Stan zabytków w klasztorze pocysterskim w Łądzie w roku 1924*, Wilno 1935 (maszynopis w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie).
- [34] *Sprawozdanie z sondażowo-weryfikacyjnych badań archeologicznych na stan. L9 w Łądzie nad Wartą w 2006 r.*, oprac. A.M. Wyrwa, T. Kasprowicz, Poznań 2006 (maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu – Delegatura w Koninie).
- [35] *Sprawozdanie z badań architektonicznych prowadzonych na stanowisku nr L9 w Łądzie nad Wartą – klasztor pocysterski w 2007 r.*, oprac. A.M. Wyrwa, E. Luźnyńska, B. Więcek, M. Poksińska, A. Cupa, Poznań 2007 (maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu – Delegatura w Koninie).
- [36] Sypniewski T., *Inwentaryzacja dawnego klasztoru cystersów, w tym piwnice, parter, piętro i przekroje: A–B, C–D, E–F, G–H; poddasze, półpiętrze 1 i półpiętrze 2*, 1961 (światłokopie w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie).
- [37] Świechowski Z., *Fresco im „kölnischen Klöster” von Lond (Łąd)*, [w:] A. von Schneider i wsp. (red.), *Die Cistercienser Geschichte. Geist. Kunst*, Köln 1977, s. 82–84.
- [38] Waraczewski H., *Proces fundacyjny klasztoru cystersów w Łądzie nad Wartą. Dzieje, kultura artystyczna i umysłowa polskich cystersów od średniowiecza do końca XVIII w.*, „Nasza Przeszłość” 1994, t. 83, s. 151–168.
- [39] *Wnętrze kościoła w Łądzie*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 171 z 3 stycznia 1863, s. 4–5.
- [40] Wyrwa A.M., *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łekno, Łąd, Obra*, Poznań 1995.
- [41] Wyrwa A.M., *Łąd*, [w:] A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek (red.), *Monasticon Cisterciense Poloniae*, Poznań 1999, t. 2, s. 189–201.
- [42] Wyrwa A.M., *„Klasztory koloniańskie” z linii altenberskiej w Wielkopolsce*, [w:] J. Strzelczyk, J. Dobosz (red.), *Nihil Superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesorowi Jadwidzie Krzyżaniakowej*, Poznań 2000, s. 521–543.
- [43] Wyrwa A.M., *Opactwo cysterskie w Altenbergu i charakter jego linii filiacyjnej w Europie – Altenberg macierzą Łekna*, [w:] A.M. Wyrwa (red.), *Cystersi lekneńscy w krajobrazie ziem polskich, Łekno–Wągrowiec–Poznań 2004*, s. 33–53.
- [44] Wyrwa A.M., *Zakon cystersów i jego klasztor w Łądzie. Wybrane problemy z dziejów*, [w:] M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński (red.), *Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*, Poznań–Łąd 2005, s. 61–100.
- [45] Wyrwa A.M., *Über Die Anfänge des Zisterzienserklosters der Hl. Jungfrau und des Hl. Bischofs Nikolaus in Łąd an der Warthe*, „Altenberger Blätter” 2007, no 39, s. 5–37.

The Cistercian abbey in Łąd by the River Warta. Initial, sounding archaeological investigations in 2006

Chosen problems bound with facts, presently known to us, related to the history of building of St. Michael's Cistercian Abbey in Łąd, have been presented synthetically – this abbey, one of the oldest Cistercian abbeys in Poland, was founded in the second half of the 12th century. On the basis of written sources, also iconographic, architectonic cataloguing and not too frequent archaeological investigations, successive stages of building and development of the church as well as the monastery, have been shown. Results of initial archaeological sounding exami-

nations carried out in the monastic cloister in 2006, under the guidance of Professor A.M. Wyrwa, during which the outflow canal of rain water was discovered, have been presented – object “A”, relics of a stone pavement which covered the cloister and a fragment of a stone construction – object “B”, which most likely was a part of the buttress of the lavabo building, adjoining the north wall of the south monastic wing. During the present investigations (the area accessible to explorations is too small) it is possible to ascertain that object

“A” probably came into being during the latest reconstruction (around 1780; generally in the first terce of the 18th century?). Object “B” most probably constitutes a fragment of the oldest architectonic constructions uncovered recently, most likely before the 16th century (?). The cavity with brick rubble is the youngest; it should be dated in the 20th century, around 1919 or even at the time of reconditioning of the object in the

twenties of the 20th century (?). The youngest elements of porcelain and faience, with Russian marks, were found in the floor parts of the IV and III layers of the mentioned rubble heap. The mediaeval material in this area of investigations was very rare. On the basis of results obtained, a complex interdisciplinary programme of archaeological and architectonic examinations of this object will be prepared.